

Jaume Claret; Joan Fuser-Sobrepere (eds.) *El regionalismo bien entendido. Ambigüedades y límites del regionalismo en la España franquista*, Comares, Granada, 2021, 258 pp. / Ludger Mees (coord.) *Héroes y villanos de la patria*, Tecnos, Madrid, 2020, 415 pp.

Tant el llibre editat pels professors Jaume Claret i Joan Fuster-Sobrepere com el coordinat pel professor Ludger Mees son el resultat d'una selecció dels treballs presentats en dos congressos internacionals realitzats, respectivament, l'any 2019 a Barcelona i l'any 2018 a Gasteiz. En el primer dels casos, el grup de recerca IdentiCAT de la Universitat Oberta de Catalunya va organitzar el congrés "El regionalismo bien entendido" per tal de poder debatre i aprofundir en tot un seguit d'investigacions que focalitzaven la seva atenció en el paper i la posició de la regió i el regionalisme durant el franquisme. Des d'enfocaments diferenciats però del tot complementaris, la història del dret, la història política, l'anàlisi del discurs i les idees o la història de l'art, les aportacions recollides en el llibre editat per Jaume Claret i Joan Fuster acaben composant un mosaic ben constituït sobre el fenomen dels regionalismes hispànics en la dictadura franquista i sobre la utilització per part del poder de l'Estat de les diverses particularitats regionals, amb els seus ismes respectius, en la construcció del nou estat-nació espanyol sorgit de la victòria en la guerra civil. Podem considerar que aquesta és la principal, i la més important, aportació del llibre però no pas l'única. Hi ha tot un seguit d'aportacions i reflexions presents en l'obra, del tot integrades en l'objectiu principal, que mereixen ser desgranades pel que tenen de rellevants a l'hora d'analitzar i explicar històricament la complexa relació entre les identitats locals, regionals i nacionals en l'Espanya contemporània.

La introducció d'una variable espacial i escalar de la regió i la identitat regional en relació a processos més complexos de creació d'identitats de grup nacionals, locals o imperials que operen una escala diferent, a voltes complementària i a voltes no, mereix ser destacada en el conjunt del volum. Aquest enfocament, habitualment més propi de la geografia política i els estudis urbans, és el que permet de manera reeixida analitzar la capacitat i els límits del nacionalisme espanyol franquista per a incentivar i promoure escales i identitats d'identificació regional com a variants de la identitat nacional espanyola. L'anàlisi i registre dels projectes, els agents, els discursos, els suports i les aliances de tipus regional i regionalista que van operar en

el marc de les institucions franquistes així com les seves genealogies, i l'adaptació i reformulació de les mateixes, amb el període previ a la guerra constitueixen un altre aspecte important a destacar.

El llibre *Héroes y villanos de la patria* coordinat pel professor de la Universitat del País Basc Ludger Mees és així mateix el resultat del Congrés que amb el mateix nom va organitzar el grup d'investigació sobre el nacionalisme basc en perspectiva comparada de la UPB/EHU. El congrés estava centrat en l'anàlisi històric dels processos de producció i socialització dels herois nacionals i també dels antiherois i dels roïns i malvats de la pàtria i/o la nació. El conjunt d'aportacions que configuren el llibre es centren, de manera especial, en analitzar la producció dels herois de la pàtria per part dels moviments nacionalistes, de certs regionalismes i dels mateixos estats-nació com a element fonamental de l'imaginari col·lectiu de bona part de les identitats nacionals i com a mecanisme central de vinculació emocional entre les elits polítiques i les bases, seguidors i ciutadans dels mateixos. Com a revers d'aquest procés de creació dels herois nacionals hi trobem també el procés de construcció i socialització dels antiherois i dels roïns que, habitualment, han tingut la funció en els imaginaris col·lectius nacionals d'encarnar i representar la subversió dels valors considerats com a propis o el perill d'una amenaça exterior a la comunitat. Tal i com assenyala Ludger Mees en el capítol introductor del llibre el conjunt de les investigacions del volum tenen com a punt de partida la petjada que el gir cultural de finals dels anys vuitanta i primers noranta del segle XX va tenir en el conjunt de la historiografia especialment europea i en la dedicada a l'estudi de la ideologia i els moviments nacionalistes. D'aquesta manera, les posicions dominants de la història social que primaven les dimensions estructurals i materials dels processos històrics van veure's progressivament desplaçades pels aspectes claus de comprensió de la història cultural que posava en un primer pla l'anàlisi dels signes, les metàfores, els discursos, els símbols, les representacions i els rituals. En el camp de l'estudi de les identitats nacionals i dels moviments nacionalistes fou especialment rellevant l'obra d'Anthony D. Smith i de la denominada escola etno-simbolista que en el seu interès per l'estudi dels símbols, els llocs de memòria i els imaginaris col·lectius va incorporar també l'anàlisi dels herois nacionals i del seu culte com a artefactes fonamentals del repertori dels moviments nacionalistes i de les comunitats nacionals.

Partint de tot aquest pòsit teòric i d'investigació empírica l'obra conté un seguit d'eixos ordenadors a l'entorn del procés de creació i socialització dels herois nacionals que articulen i atorguen coherència a l'àmplia varietat de treballs que conformen el volum. Entre aquests, assenyalats pel mateix professor Mees, hi trobem la consideració de la figura de l'heroi nacional com una forma de construcció social portada a la pràctica a través de tot un seguit de processos de comunicació des de l'interior i l'exterior d'un determinat grup social. En conseqüència, com a construcció social imaginària l'heroi no existeix sense uns destinataris que donin fe dels seus actes. Per tant, les estructures de comunicació a través de les que es produeixen i es transmeten determinades narratives heroiques es troben sempre en el centre de qualsevol anàlisi de les mateixes. Aquestes narratives heroiques i els mateixos processos d'heroificació habitualment proliferen quan les societats es troben en situacions d'emergència, incertesa i crisi. Les guerres i les situacions derivades de conflictes armats són especialment propícies per a la gestació de la narrativa i heroica i en aquests contextos apareixen dos altres característiques centrals del procés de creació de l'heroi de la pàtria: la motivació intrínsecament moral i ètica de la seva

actuació i la seva capacitat de mobilitzar emocions. Finalment, en els mecanismes de creació i socialització dels processos d'heroificació hi ocupa un paper clau el carisma personal que Max Weber ja havia assenyalat com a característic d'aquells líders carismàtics als que se'ls hi atribuïa un poder especial, excepcional i sobrehumà sobre la resta dels mortals, la longevitat de la figura heroica en el conjunt de les societats humanes i l'ambivalència i l'elasticitat de la mateixa en els marcs canviants dels processos històrics.

Els volums coordinats per Jaume Claret i Joan Fuster, per una banda, i per Ludger Mees, per l'altra, posen l'accent en qüestions ben diferenciades dels estudis històrics sobre la regió i el regionalisme i la nació i els nacionalismes. En el primer cas s'intenta reconstruir la tensió entre el particularisme regional i la identitat nacional durant l'experiència històrica de la dictadura franquista. En el segon cas s'analitzen els processos de creació i socialització dels herois nacionals i del culte heroic en societats i processos històrics prou amplis, des de la Sud-Àfrica de l'apartheid fins al nacionalisme basc del segle XX passant per la memòria del front de l'Est durant la Segona Guerra Mundial. El que permet, però, una comparativa entre els dos treballs i tot un seguit de punts d'encontre entre investigacions, que tot i analitzar fenòmens diferents dialoguen entre elles, és un mateix punt de partida teòric-metodològic: la caracterització de les identitats regionals i nacionals i dels regionalismes i dels nacionalismes com a fenòmens propis de la contemporaneïtat fonamentats en processos de construcció de tipus social, cultural i discursiu ben allunyats de les concepcions primordialistes atemporals dels fenòmens nacionals. En aquest sentit, l'impacte del gir modernista dels anys vuitanta amb les aportacions de Benedict Anderson, Ernest Gellner i Eric J. Hobsbawm i Terence Ranger en l'estudi dels fenòmens nacionals i dels nacionalismes i també les aportacions posteriors d'Anthony D. Smith constitueixen la base sobre la que es situa la diversa bibliografia especialitzada i les diverses investigacions presents en ambdós llibres.

En el cas de "El regionalismo bien entendido" els tres primers capítols a càrrec dels mateixos Jaume Claret i Joan Fuster, del professor de la Universitat de Leiden Eric Storm i del professor de la Universitat de Cardiff Andrew Dowling respectivament aborden aspectes més teòrics i generals sobre la connexió històrica entre regió i nació i regionalisme i nacionalisme. El capítol de Claret i Fuster que obre el volum traça la reaparició dels estudis del fenomen regional en relació a l'anàlisi de les identitats nacionals cap a finals dels anys vuitanta, fa un recorregut exhaustiu sobre la historiografia de la nació i del nacionalisme en la historiografia hispànica des de finals dels anys setanta fins a l'actualitat i fixa l'objecte central d'estudi del llibre, la utilització de les particularitats regionals per part del franquisme com a forces centrípetes en la construcció de l'estat-nació espanyol. Eric Storm, per la seva part, analitza la progressiva incorporació de la dimensió espacial en l'estudi del regionalisme i el nacionalisme a partir de l'impacte de les aportacions centrals de H. Lefebvre (1974) i M. De Certeau (1990) en la comprensió crítica de la producció de l'espai i d'altres posteriors com les del geògraf D. Harvey. Per la seva part, l'aportació d'Andrew Dowling analitza la transformació de l'Estat franquista en el marc de les grans transformacions dels Estats com a mecanismes de poder després de la segona guerra mundial. Dowling assenyalava encertadament que en la tendència de reordenament estatal i modernització econòmica de la dècada dels cinquanta en el món occidental hi apareix el sorgiment de l'element regionalista en els models de governança, com en els casos de França i el dels Estats Units. En el cas de l'Espanya franquista es produirà el

que l'autor anomena un "regionalisme autoritari" per part de les elits locals que intentarà incardinar-se a les polítiques desarrollistes i tecnocràtiques de la dictadura. La segona part del volum recull, sota l'epígraf de "Regionalismos en España" tot un seguit d'investigacions que analitzen diverses realitats regionals i nacionals, alguns aspectes de les formulacions regionalistes i nacionalistes de les mateixes i la seva operativitat o inoperància en el marc de les polítiques i el poder de la dictadura. Aquest seguit d'investigacions, una bona part des de la perspectiva de la història del dret, són el tronc central del volum perquè partint de l'estudi de diverses qüestions relacionades amb els regionalismes i els nacionalismes dibuixen de manera complexa l'elasticitat i la plasticitat de diverses iniciatives regionalistes per acoblar-se i constituir-se en part del projecte nacional espanyol franquista però també les temptatives fallides i l'antagonisme d'algunes reivindicacions regionals i de les identitats regionals respecte a la dictadura. En aquest sentit, Alfons Aragoneses, professor d'història del dret a la Universitat Pompeu Fabra, reconstrueix exhaustivament el procés que acabaria en la Compilació del Dret civil català de 1960 com a projecte jurídic del franquisme, pilotat de manera majoritària per antics homes de la Lliga de Cambó, que paradoxalment acabaria essent un artefacte cultural que representava a la cultura catalana i que seria utilitzat per una jove generació de juristes com a mecanisme d'oposició a la dictadura. Aragoneses es fa seva la reflexió de Bartolomé Clavero (1981) per la que la qüestió foral es convertí en ple franquisme en un mitjà de generació d'aspiracions autonòmiques o federals pensant en un futur sistema constitucional. Per la seva part, Rubén Pérez Trujillano, investigador de l'Institut d'Història Contemporània de la Universidade Nova de Lisboa, reconstrueix magníficament la tradició de l'andalusisme polític en el marc del republicanisme andalús, incidint especialment els projectes constitucionals contrahegemònics del mateix, i demostrant que en el cas de la tradició andalusista republicana aquesta fou, en les seves pròpies paraules, del tot "engullida por aquel agujero negro que fue el golpe de 1936 y la dictadura a que dio lugar" sense possibilitats de reformulació en la implantació del nou poder franquista. En contrast amb l'andalusisme polític, les aportacions de Gustavo Alares, per una banda, i de Carlos Domper i Nicolás Sesma, per l'altra, sobre l'aragonesisme constaten l'aparició d'un aragonesisme franquista en el procés d'instauració de la dictadura i en el procés de transició. L'aportació de Gustavo Alares mostra amb tota nitidesa la utilització d'una identitat regional com a força centrípeta de la construcció de la nació franquista i la de Domper i Sesma la temptativa, entre exitosa i fallida, de les elits franquistes aragoneses de reciclar-se en el post-franquisme a través de la utilització i la representació dels interessos regionals. Per últim, el professor Roldán Jimeno, de la Universidad Pública de Navarra, focalitza el seu estudi en centralitat del dret foral navarrès, edificat sobre tot un seguit de fabulacions historicistes, com a element central de la construcció del navarrisme en la seva aportació a la construcció nacional espanyola. En el cas del navarrisme la seva excepcionalitat recau en que la vitalitat del regionalisme navarrès construït durant la dictadura va sobreviure a la dictadura de Franco i ha arribat fins als nostres dies amb la constitucionalització de la doctrina jurídica navarrista en la Ley Orgánica de Reintegración y Amejoramiento del Fuero de 1982.

En el darrer dels blocs del llibre es ressegueixen diversos dels vincles entre els regionalismes i les ideologies culturals i polítiques. Maria Dolores Jiménez Blanco, professora de la Universidad Complutense de Madrid, analitza com el franquisme a través de la construcció d'una riquesa cultural domesticada va neutralitzar les pluralitats culturals regionals existents.

L'apropiació de les tradicions i manifestacions regionalistes es va manifestar especialment amb els assentaments de nova colonització i en els “coros y danzas” de la secció femenina. En un sentit similar la professora de la UOC Anna Rodríguez-Granell analitza l'arquitectura d'aires regionals com a exercici de resignificació per construir un estil arquitectònic nacional espanyol. Els dos darrers capítols d'aquest apartat reconstrueixen la trajectòria intel·lectual i política de Ferran Valls i Taberner, de la mà del professor de la Universitat Ramon Llull Jordi Sabater, i l'adaptació dels homes de Lliga a la nova realitat del franquisme, especialment el cas de Salvador Millet en el primer franquisme, de la mà de Jordi Amat.

El conjunt de les aportacions i reflexions del volum acaben constituint una aportació valuosa no només per explicar històricament la dialèctica entre la regió i la nació i els seus respectius moviments de reivindicació política, social i cultural sinó especialment per entendre la mateixa tensió durant l'experiència de la dictadura franquista. La tensió no resolta entre el sincretisme i l'antagonisme dels particularismes regionals i les identitats nacionals resulta una constant per entendre les ambigüitats i els límits del “regionalismo bien entendido” i, molt probablement també de l'experiència posterior de l'Espanya de les autonomies. Aportacions ben recents com la del monogràfic coordinat per Andrea Geniola a la revista *Ayer* constaten l'encert i la necessitat de continuar aprofundint en la recerca d'aquest “regionalismo bien entendido” per explicar de manera més complexa la relació del franquisme amb els particularismes regionals i per apuntar nous plantejaments en l'anàlisi històric de l'Espanya de les autonomies.

Pel que fa a “Héroes y villanos de la Patria” després d'un primer capítol introductori a càrrec del coordinador del volum Ludger Mees, l'obra s'articula en dos grans blocs. El primer sota l'epígraf de “Entre dos aguas” en el que s'hi analitzen tot un seguit de casos de creació i socialització d'herois nacionals i cultes heroics que transiten cap a la “villanización” i viceversa i els significats socials i polítics canviants dels herois nacionals utilitzats i construïts pels moviments socials i polítics. El segon amb el títol de “Políticos, militares, mujeres y medio” analitza el procés de creació d'herois i roïns de la pàtria amb tot un seguit d'estudis centrants especialment en la figura de diversos polítics com ara José Maria Gil-Robles, José Antonio Aguirre, Lluís Companys i Germán Gamazo als que s'hi afegeix l'estudi del general José Sanjurjo, la creació i reformulació durant dècades de la heroïna femenina *Libe* per part del nacionalisme basc a partir de l'obra teatral de Sabino Arana *Libe. Melodrama dramático* i, en darrer lloc, la construcció dels herois del nacionalisme basc a través de les pàgines del diari *Euzkadi*. En el conjunt de l'obra hi ocupa un lloc destacat l'anàlisi dels processos de producció i socialització dels herois nacionals per part del nacionalisme basc amb una explícita voluntat comparativa i transnacional tal i com succeeix en els capítols de Niall Cullen sobre els herois nacionals irlandesos i vascos, el de Pedro Álvaro Hervalejo que compara la narrativa heroica creada sobre José Antonio Aguirre i Lluís Companys o en el de Iker Saitua en el que s'analitzen els pastos bascos als Estats Units a finals del segle XIX i primers del XX en relació als pastors portuguesos o mexicans.

Després del capítol introductori de Ludger Mees en el que es traça una genealogia dels estudis sobre els herois nacionals, des de l'obra Thomas Carlyle el 1841 passant per Werner Sombart fins arribar a l'impacte del gir cultural i lingüístic, l'escola etno-simbòlica i les aportacions més recents de politòlegs com Herfried Münkler o l'historiador Gregory Kendrick amb la seva obra *Heroic Ideal*, Xosé M. Núñez Seixas analitza els diversos relats de nacionalització en disputa de la memòria del front de l'est després del 1945. El capítol de Núñez Seixas sobre el

front de l'est mostra l'elasticitat de la categoria d'heroi nacional i del seu procés de creació pel fet de que supervivents, presoners, víctimes i herois del front de l'est han desenvolupat simultàniament un paper o un altre en funció dels diversos relats nacionals. L'aportació d'Iker Saitua sobre els pastors bascos als Estats Units i el moviment conservacionista entre finals del segle XIX i principis del segle XX aprofundeix també en l'elasticitat de la categoria d'heroi i la de roí i en les passarel·les i reformulacions que connecten a uns i altres. El cas dels pastors d'ovelles bascos als Estats Units resulta del tot il·lustratiu en aquest sentit: considerats com a malfactors a finals del segle XIX per vulnerar les polítiques conservacionistes i ser associats a tot un seguit d'estereotips dissolutius passarien a començaments de segle XX a ser associats a l'estereotip del bon pastor, laboriós, bon treballador, industriós i disciplinat. La resta d'aportacions d'aquest primer bloc del volum es situen en les mateixes coordenades de l'anàlisi del procés de creació i socialització dels herois nacionals: Nial Cullen focalitza el seu interès en el nexa nacionalista basc-irlandès des de finals del segle XIX fins als anys vuitanta del segle XX i en el fenomen de l'heroisme transnacional, David Mota en la figura ben particular de Joan Pujol, Alaric/Garbo, en el seu trànsit de desertor, espia i finalment heroi i l'aportació de Santiago de Pablo es centra en l'estudi de la creació i evolució dels herois medievals reivindicats per part del nacionalisme basc. Pel que fa al procés de creació i socialització d'herois i roïns centrats en polítics resulten especialment interessants les aportacions d'Eduardo González Calleja sobre el que fou líder de la CEDA José Maria Gil-Robles, la de Francisco Javier Capistegui sobre el general Sanjurjo i la seva relació amb el carlisme i la comparativa ben suggerent entre José Maria Aguirre i Lluís Companys realitzada per Pedro Álvaro Hervalejo que ressegueix les fonts i la narrativa heroica d'ambdós figures en la tensió mai resolta entre construccions narratives i dinàmiques socio-històriques concretes que es troben en la base de qualsevol procés d'heroització. El conjunt d'aportacions del volum posen en un primer pla la centralitat d'analitzar històricament el paper d'allò heroic en la configuració de les identitats nacionals, dels moviments socials i polítics i dels Estats-nació com a instruments de poder i fer-ho sense apriorismes, des d'una perspectiva transnacional i aprofundint en aspectes com el de la capacitat de mobilització emocional de la les narratives d'heroificació tot just començades a explorar.

Manel López Esteve
(Universitat de Lleida)